

АРХЕОЛОГИЯ – АРХЕОЛОГИЯ – ARCHEOLOGY

ӘОЖ 903/904(574)

Авизова А.К., Майсупова А.С.*

т.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

«Тарих және педагогика» факультетінің 6М020800 – «Археология және этнология» мамандығының 2 курс магистранты М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ЭТНИКАЛЫҚ ТАРИХЫ БОЙЫНША ДЕРЕКТЕР

Автор корреспондент: altynaimaisupova@mail.ru

Түйін: Мақалада этногенез үдерістері мен қазақтардың ертедегі этникалық тарихын зерттеудің әртүрлі дереккөздеріне шолу берілген. Деректер әртүрлі сипатқа ие және кең хронологиялық кезеңді қамтиды. Бірқатар ежелгі грек, рим, араб, парсы, түркі, қытай және басқа авторлардың аудармасы мен жарияланымы жеткіліксіз екені айтылады. Ал Авестадан бастап ортағасырлық саяхатшылар мен араб тілді, парсы тілдес және түркітілдес авторлардың жазбаларына дейінгі әртүрлі дереккөздерде ежелгі халықтар, олардың салт-дәстүрлері туралы құнды мәліметтер бар екені белгілі. Тікелей этнографиялық ақпараты жоқ археологиялық материалдарды түсіндіру кезінде басқа ғылымдардың мәліметтерін кең пайдалану қажеттілігі айтылады. Соңғы жылдары Отандық ғылымда қазақ халқының этногенезі мен этникалық тарихын зерттеу бойынша көптеген жаңа материалдар жинақталды. Әсіресе физикалық антропология саласында айтарлықтай прогресс байқалды. Этногенез және этникалық тарих мәселелерін зерттеу әртүрлі ғылымдардың – тарихтың, археологияның, антропологияның, этнографияның, тіл білімінің, фольклордың, топонимиканың, этноэкологияның, тарихи демографияның, тарихи географияның, ономастиканың, шығыстанудың мәліметтерінің синтезіне негізделуі керек. Зерттеудің бастапқы деректер базасын нығайтып, олардың әдістерін жетілдіріп, олардың этногенетикалық бағытына ерекше назар аудару қажеттілігі айтылады.

Кілт сөздер: Авеста, археология, генетикалық қор, физикалық антропология, лингвистика, фольклор, этникалық атрибут, этникалық үдерістер, этногенез, этнография

Кіріспе. Қазіргі жағдайда рухани жаңғыру ұлттық саясаттың ажырамас бөлігі болған кезде, этникалық мәселелерді зерттеу ерекше маңызға ие. Қазақ халқының этникалық тарихының тұтастығын, оның өзіндік мәдени мұрасы мен генетикалық қоры барлығын, антропологиялық құрылымы жағынан мың жылдар бойы ұрпақтық жалғастығы үзілмей келе жатқанын дәлелдейтін ғылыми зерттеулердің тарихи сананы қалыптастырудағы маңызды зор. Алайда, этногенез проблемаларын зерттеу оңай емес, ол жан-жақты зерттеулерді қажет етеді. Өйткені, жаңа этникалық топтың пайда болуы әрқашанда қандай-да бір этникалық қауымдастықтың одақтастығы немесе бөлінуі нәтижесінде пайда болады, яғни мұндай жағдайлардың бәрінде этникалық үдерістер жүреді. Ал бұл үдерістер өте күрделі. Біріншіден, олар иерархиялық, яғни әр түрлі деңгейде жүреді. Этногенезді құрайтын этникалық процестердің түрлері де әртүрлі. Зерттеуші тек зерттелуші халықтардың қазіргі территориясындағы этникалық тарихты талдаумен шектелмейді. Сонымен бірге зерттеу барысында міндетті түрде зерттелетін халықтың барлық этникалық құрамдас бөлігінің тарихына, оның басқа халықтармен этникалық қатынастарына жүгінуге тура келеді. Этногенезді зерттеуде біздің мүмкіндіктеріміздің белгілі бір шектеулері бар екенін еске түсіру керек. Шектеулер, ең алдымен, осы зерттеуге қатысатын ғылымдардың көпшілігінде зерттеліп жатқан этностар туралы тек жанама мәліметтердің болуымен байланысты.

Теориялық талдау. Қазақ халқының этногенезі мен этникалық тарихын зерттеудің дерек көздері өте көп. Оның сан-алуан мәселелері мен қырларын зерттеуде ғалымдар тарих, археология, антропология, этнография, лингвистика, фольклористика сияқты т.б. деректерге сүйенеді. Бірақ дерек көздерінде этникалық құбылыстар туралы әрдайым тікелей мәліметтер бола бермейді. Этногенетикалық зерттеулерде пайдаланылатын деректердің ақпараттық мүмкіндіктерін есепке алу аса маңызды.

Жазба деректер әр түрлі тілдерде жазылған және түрлі мазмұнға ие. Оларға б.з.д. I мыңжылдықтың бас кезеңдегі діни мазмұндағы мәтіндерден тұратын Авестадан бастап XIX-XX ғасырлардағы құжаттарға дейінгі тарихи деректерді қамтиды. Олардың барлығы этникалық тұрғыдан дерлік зерттелмеген деректер.

Ең ежелгі дерек – бұл зороастр дініне сиынушылардың киелі кітабы "Авеста". Ол келесі бөлімдерден тұрады: «Ясна» - негізгі рәсімдерге қатысты мәтіндер жиынтығы; «Яшт» - құдайларға арналған ұран-әндер; «Видевдат» - діни салттарды сақтауға арналған нұсқаулар, ежелгі мифтердің үзінділері, дастандар т.б.; «Виспрат» - дұғалар мен литургиялық мәтіндер жинағы. Сонымен қатар, «Авеста» бірқатар басқа бөлімдерді қамтиды. Яснадағы 72 тараудың 17-сі - зороастризмнің негізін салушы Заратуштра пайғамбардың «Гаталары» («Әндер»). Авестада Орта Азия мен Қазақстан аумағындағы елдер мен халықтар, олардың қоғамының сипаты, діні туралы құнды мәліметтер бар. Авеста бойынша, бұдан үш мың жылдан аса бұрын Әмудария бассейні жерлерінде «арья» халқы, ал олардың солтүстігінде, Сырдария бассейнінде турлар жасаған [1]. Олардың Орталық Азия халықтарының этногенезіндегі рөлі туралы жүз жылдан көбірек пікірталас жалғасып келе жатыр.

Жазба деректер арасында ежелгі парсы және антикалық деректер келесі хронологиялық топты құрайды. Ежелгі парсы сына жазулары – «Бехистун», «Накши-Рустем», «Суза», алтын және күміс қалақшаларға жазылған Дарийдің «Хамадан» және «Персеполь» текстері, Ксеркстің «дәулерге қарсы жазбасы» сақ тайпалары туралы құнды мәліметтерді береді [2]. Антикалық деректер арасында Геродот, «Ксенофонт, Ктесий және одан кейінгі кезең авторлары – Беррос, Арриан, Полиен, Диадор, Полибий, Плиний, Помпей Трог, Птолемей, Страбонның тарихи-географиялық шығармалары қазіргі Қазақстан аумағында жасаған ежелгі скифтер, савроматтар, сарматтар, дахтар, массагеттер туралы бірқатар құнды мәліметтерге ие. Алайда бұлардағы Қазақстанның ежелгі тайпалары мен халықтары туралы ақпараттар этникалық тұрғыдан жан-жақты зерттеуді қажет ететіні анық.

Ежелгі қытай жылнамалары көшпенділер тарихы бойынша ең толық және маңызды жазба деректердің қатарын құрайды. Оларда тайпалардың этникалық құрамы, географиялық орналасуы, әскери-саяси және экономикалық өмірі туралы мәліметтер жинақталған. Бань Гудің «Цяньханьшу (Ерте Хань династиясы тарихы)» (б.з.д. I ғ.) және Фань Е-нің «Хоуханьшу (Кіші Хань династиясы тарихы)» (I ғ.), Чэнь Шоудың «Сань го чжи (Үш мемлекет тарихы)», «Ши цзи (Сыма Цяньнің тарихи жазбалары)» хроникалары сюнну, юечжи, үйсін, канцзюй, ғұндар туралы ақпарат береді [3; 4].

Ортағасырлық жазба деректердің арасында тарихи-этнографиялық ақпарат қытай нарративтік құжаттарында, араб-парсы тілді тарихи-географиялық еңбектерде, орыс тіліндегі құжаттарда да өте көп. Сонымен қатар XIII-XIX ғасырлардағы дипломаттардың, саудагерлердің, миссионерлердің шет тілдерде жазылған тарихи-этнографиялық мәліметтері бар [5]. Шежірелерді зерттеу негізінде жазылған Қ. Жалайырдың «Жами ат-тауарих (Шежірелер жинағы)», Әбілғазының «Түрік шежіресі» сияқты еңбектерінде түрлі ақпараттар бар. Сонымен қатар қазақ шежіресіне қатысты Ш.Уәлихановтың жазбаларында кездесетін деректерді айрықша атауымыз қажет.

Алайда, кейбір тарихи дәуірлер бойынша жазба деректердің сирек кездесетіндігін және олардың негізінен басқа тілдерде жазылғанын ескеру қажет. Сондықтан кең археологиялық материалдар мен антропологиялық және т.б. деректерсіз этногенезді зерттеу үшін жазба ақпараттардың өзі жеткіліксіз болып табылады.

Археологиялық материалдың өте көп болуына қармастан ол деректерде тікелей этникалық ақпарат болмайтынын ескеру қажет. Археологиялық мәдениет пен этностардың сәйкестігі немесе сәйкес еместігі туралы мәселе ғылымда ұзақ уақыт бойы талқыланып келеді. Кейбір ғалымдар археология деректері этногенетикалық мәселелерді зерттеу үшін жарамсыз деп сендіруге тырысады. Алайда, археологиялық материалдар мәдени генезис үдерістерін зерттеу арқылы этногенетикалық мәселелерді зерттеуге кең жол ашатыны

сөзсіз.

Ежелгі дәуірде халықтардың қоныс аударулары, әр түрлі этникалық топтардың қарқынды өзара әрекеттесуі, олардың бөлінуі мен араласуы, кейбір этникалық топтардың жойылып кетуі, басқалардың қалыптасуы орын алған. Мұның бәрі, әрине, тікелей этникалық ақпаратқа ие емес археологиялық мәліметтерді этногнетикалық тұрғыдан интерпретациялауда қиындықтарды туындатады. В.М. Массонның пікірінше, әрбір нақты жағдайда этноәлеуметтік организмнің этникалық белгісі рөлін атқаратын артефактілердің тұрақты жиынтығын ажырату қажет. Бір жағдайда этникалық атрибут зергерлік бұйымдар жиынтығы болуы мүмкін, ал екінші жағдайда – тұрғын үй түрлері, үшіншісінде – қыш ыдыстардың пішімі мен өрнектеріндегі ерекше белгілері болуы мүмкін [6]. Ю.В. Бромлей айтқандай, материалдық мәдениеттің стандарттануы және унификациялануы кейінірек оның этникалық ерекшелігінің жоғалуына алып келеді. Этникалық ерекшелік бірте-бірте рухани мәдениет пен адамның мінез-құлқы саласына өте бастайды [7].

Палеоантропологиялық материалдар тарихи ақпараттың, әсіресе, жазба дерек көздері аз кезеңдер бойынша ақпараттың өзіндік «мұрағаты» болып табылады. Қазақстан аумағында неолит дәуірінен бастап қазіргі уақытқа дейінгі адам сүйектерінің хронологиялық тұрғыдан үздіксіз серияларының барлығын айтып өту қажет. Палеоантропологиялық материалдар қазіргі қазақтар туралы морфофизиологиялық деректермен бірге Қазақстанның ежелгі және қазіргі тұрғындары арасындағы туыскандық байланыстарды орнатуға мүмкіндік беретін ерекше деректер болып табылады. Қазіргі таңда еліміздің ежелгі және қазіргі тұрғындары арасындағы генетикалық сабақтастық, тарихи үдерістің тұтастығы, қазақ халқының генофондының біртұтастығы анықталған [8].

Палеоантропологиялық материалдар бірқатар дәстүрлі антропологиялық әдістер мен пәнаралық (биологиялық, генетикалық және палеопатологиялық) әдістерді қолдану арқылы ежелгі тайпалардың сыртқы физикалық келбетін, олардың тарихи байланыстары, миграциясы және өмірлік ерекшеліктері, әлеуметтік-мәдени бейімделуі, философиялық, діни және басқа да идеялары туралы ең қызықты және сенімді ақпарат алуға мүмкіндік береді. Бұл ақпараттар өз кезегінде қазақ халқының шығу тегін және олардың ата-бабаларының қалыптасу тарихын және т.б. зерттеуге мүмкіндік береді.

Сонымен бірге, этнографиялық, лингвистикалық және фольклорлық деректер де қазақтардың этникалық тарихын зерттеуде айтарлықтай көмек бере алады.

Этнографиялық деректер негізінде қазақ руларының генезисі, олардың таралу ареалы, қазақтардың этногенезінің экологиялық аспектілері т.б. маңызды мәселелер зерттелді [9]

Тарихи деректермен үндесетін (кей кездері дәл келетін) әдеби шығармалар мен жыр-дастандар, шежірелер әсіресе рухани мәдениеттің (дін, ұлттық сана-сезім және т.б.) даму бағыттарын анықтау үшін өте маңызды. Тайпа-рулардың шежіресін этникалық көзқарастан зерттеу саласында айтарлықтай жетістіктер бар. Атап айтқанда, М.С. Мұқановтың [10] еңбектерін айтып өту орынды.

Этногенез үшін жеке тілдер мен диалектілерді синхронды және диахронды түрде зерттеулердің маңызы зор. Иран және түркі тілдерін ареалдық зерттеу, топонимика және тарихи топонимиканы, этнонимдерді зерттеудің орны ерекше.

Алайда этнографиялық, лингвистикалық және фольклорлық материалдардың көптігіне қарамастан, оларды зерттеудің өзіндік қиындықтары бар. Этногенезді зерттеуде бұл ғылымдардың барлығы шешуі қиын екі проблемамен – зерттеліп жатқан оқиғалар немесе құбылыстар орын алған аймақты және оның уақытын анықтау мәселесімен жиі кездеседі.

Қорытындылар. Қазақ халқының этногенезі мен этникалық тарихын зерттеу үшін қажетті деректердің түрлері көп. Бұл мәселемен кезінде Кеңес дәуірінің ғалымдары жан-жақты айналысып келді. Қазақ халқының этникалық тарихын зерттеуге арналған жекелеген ғылыми еңбектер де баршылық. Соған қарамастан қазіргі таңда мәселе толық шешімін тапты деп айтуға ерте. Атап айтқанда, этникалық тарихтың ерте кезеңі бойынша

жазба деректердегі мәліметтер өте аз және олар негізінен шет тілдерде жазылған. Археологиялық, антропологиялық, этнографиялық, лингвистикалық, фольклорлық деректердің көптігіне қарамастан, олар жан-жақты талданып этникалық тұрғыдан арнайы зерттелмегенін айтып өту қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. **Авеста в русских переводах (1861—1996)** / Сост., общ. ред., примеч., справ. разд. И. В. Рака. СПб.: Журнал «Нева», РХГИ, 1997. 480 с.
2. Дандамаев М. А. Политическая история Ахеменидской державы. Москва: Наука, 1985.
3. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Алматы: Жалын баспасы, 1998. Том I. 388 с.
4. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Алматы: Жалын баспасы, 1998. Том II. 348 с.
5. Қалыш А. Қазақ халқының этногенезі мен этникалық тарихы: оқу-әдістемелік кешен. Алматы: Қазақ университеті, 2013. 148 б.
6. В.М. Массон. Культурогенез и этногенез в Средней Азии и Казахстане в древнюю эпоху // **Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана. Вып. 1: Общие проблемы.** Москва: Ин-т этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая АН СССР. С. 42-53.
7. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. Москва: Наука, 1983, 412 с.
8. Исмагулов О., Сихимбаева К. Антропологические аспекты происхождения казахского народа // Известия НАН РК, 1993, №1. С. 18-34.
9. казахов: проблема и метод // **Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана. Вып. 2: История и археология.** Москва: Ин-т этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая АН СССР. С. 94-105.
10. Муканов М.С. Этнический состав и расселение казахов Среднего жуза. Алма-Ата: Наука, 1974. 200 с.

Abstract: The article provides an overview of various sources for studying the processes of ethnogenesis and the early ethnic history of the Kazakhs. Sources are of a different nature and cover a wide chronological period. It is noted that the translation and publication of a number of ancient Greek, Roman, Arabic, Persian, Turkic, Chinese and other authors is not developed enough. Meanwhile, various sources from the Avesta to the messages of medieval travelers and eastern Arabic-speaking, Persian-speaking and Turkic-speaking authors contain valuable information about the peoples, their customs and customs. When interpreting archaeological material that does not contain direct ethnographic information, it is necessary to use the development of other sciences. Domestic science has accumulated vast new materials involved in the study of ethnogenesis and ethnic history of the Kazakh people. Particularly noticeable progress has been observed in the field of physical anthropology. A study of the problems of ethnogenesis and ethnic history should be based on a synthesis of the development of various sciences — history, archeology, anthropology, ethnography, linguistics, folklore, toponymy, ethnoecology, historical demography, historical geography, onomastics, and oriental studies. It is also necessary to strengthen the source base of research, improve their methods and emphasize their ethnogenetic orientation.

Аннотация: В статье дается обзор различных источников для исследования процессов этногенеза и ранней этнической истории казахов. Источники носят различный характер и охватывают широкий хронологический период. Отмечается, что работа по переводу и изданию ряда древнегреческих, римских, арабских, персидских, тюркских, китайских и прочих авторов развернута недостаточно. Между тем в различных источниках от Авесты до сообщений средневековых путешественников и восточных арабоязычных, персоязычных и тюркоязычных авторов, содержатся ценнейшие сведения о народах, их нравах и обычаях. При интерпретации археологического материала, не содержащего прямой этнографической информации, необходимо использовать разработки других наук. Отечественной наукой были накоплены новые обширные материалы, привлекаемые к изучению этногенеза и этнической истории казахского народа. Особенно заметный прогресс наблюдался в области физической антропологии. Исследование проблем этногенеза и этнической истории должно строиться на синтезе разработок различных наук — истории, археологии, антропологии, этнографии, лингвистики, фольклористики,

топонимики, этноэкологии, исторической демографии, исторической географии, ономастики и востоковедения. Необходимо также укрепление источниковедческой базы исследований, совершенствование их методики и акцентирование их этногенетической направленности.